19 AYLIK EDEBİYAT & FİKİR DERGİSİ
TEMMUZ 2021 FİYATI 10 TL / KKTC FİYATI 13 TL

ISSN 2687-5454
19
9 772687 545006

Muhit

Dosya: Büyük Türkistan

Mustafa Özel
Beşinci yılında 15 Temmuz

Âdem Yazıcı / Ahmet Taşağıl / Ali Bilgenoğlu / Arif Ay / Aynur Dilber
Ayşegül Baytut / Ayşegül Genç / Başak Kuzakçı / Beyza Kaşifhüseyin
Dilara Ayşe Akdeniz / Dursun Çiçek / Ekrem Kalan / Emel Özkan
Elif Rümeysa Üzümcü / Emine Batar / Erhan Aydın / Erkan Göksu
Erol Göka / Esra Harmanda / Hasan Aycın / Hasan Dağ / Haşim Şahin
Hülya Ateş Yıldırım / Hülya Kasapoğlu Çengel / İbrahim Tenekeci
Kâmil Yeşil / Kemal Kurak / Kemal Ramazan Haykıran / Kemal Sayar
Leylâ İpekçi / Mehmet Aycı / Mehmet Narlı / Merve Günaydın
Meryem Betül Koçak / Muhammed Bilal Çelik / Muhsin Macit
Murat Özkan / Mustafa Nezihi Pesen / Mustafa Ruhi Şirin
Murat Güzel / Necip Tosun / Nurettin Durman / Nurullah Genç
Ömer Kul / Ömer Soner Hunkan / Özkan Gözel / Özlem Akgül
Özlem Göktaş / Rıdvan Kadir Yeşil / Sabiha İclal Tiryaki
Selçuk Sümer Özel / Selim Cerrah / Sümeyye Özgen
Şakir Kurtulmuş / Yunus Arifoğlu

Muhit

İÇİNDEKİLER

19 TEMMUZ 2021

HASAN AYCIN • Çizgi • 05 •

MUSTAFA ÖZEL • Beşinci yılında 15 Temmuz darbe teşebbüsünün düşündürdükleri • 06 •

İBRAHİM TENEKECİ • Belli Belirsiz • 10 •

EMEL ÖZKAN • Uçuşlar Ertelendi • 11 •

ARİF AY • Mâhûr Şarkılar / 19 • 12 •

AYŞEGÜL BAYTUT • Belki Kırılınca • 13 •

MEHMET NARLI • Mülkiyet • 14 •

ŞAKİR KURTULMUŞ • Mayıs Ayının Ardından • 15 •

AYNUR DİLBER • Denizlere Gidelim • 17 •

RIDVAN KADİR YEŞİL • İyiler Kayıt Tutmaz • 18 •

NURULLAH GENÇ • Nûger Gedâyı Merhûn • 19 •

NECİP TOSUN • Ödül ve ceza • 20 •

AYŞEGÜL GENÇ • Dünya atı • 25 •

EMİNE BATAR • Fotoğraftaki gül • 27 •

KÂMİL YEŞİL • Söğüt gölgesi • 30 •

MUSTAFA NEZİHİ PESEN • Kalb çığlıkları (Menâkıbü'l-kulûb) • 33 •

SÜMEYYE ÖZGEN • Her şey tekrardır biraz • 36 •

KEMAL SAYAR • Anneliğe övgü • 38 •

MUHSİN MACİT • Muhit • 42 •

EROL GÖKA • "Tamah" olarak insan ve kapitalizm • 45 •

LEYLÂ İPEKÇİ • Dilde yaşayan 'Muhammed' kavramına bir yolculuk • 48 •

ÖZKAN GÖZEL • Bırakacağım kendimi birlikte dalgalanmaya • 51 •

SELİM CERRAH • O gece vatan evlâtlarından razı oldu • 52 •

MURAT GÜZEL • Dil ve namus: Hakan Arslanbenzer'in şiirleri • 56 •

ÖZLEM GÖKTAŞ • Bir ermiş gibi kulağımıza fısıldar: "Baltan Taşa Değecek" • 61 •

DİLARA AYŞE AKDENİZ • O Mavi Kuruntu • 64 •

NURETTİN DURMAN • Çitten Atlayan Kedi • 65 •

MEHMET AYCI • Kesin • 66 •

MUSTAFA RUHİ ŞİRİN • İstanbul Sesi Mavi • 67 •

ÂDEM YAZICI • Bana Bir Kalkışma • 68 •

HASAN DAĞ • Yazıda • 69 •

AHMET TAŞAĞIL • Türkistan neresidir? • 71 •

BAŞAK KUZAKÇI • Eski Türk medeniyetinin yazılı muhafızları: Uygurlar • 74 •

ÖMER SONER HUNKAN • Türk Hakanlığı (Karahanlılar) • 78 •

EKREM KALAN • Moğollar, Timurlular ve Cungarlar devrinde Türkistan • 82 •

MURAT ÖZKAN • Doğu Türkistan'da bir Osmanlı emiri: Yakup Bey ve Kâşgar Devleti • 86 •

MUHAMMED BİLAL ÇELİK • Yarkend Hanlığı (1514-1696) • 91 •

ÖMER KUL • Dünü ve bugünüyle Doğu Türkistan • 95 •

YUNUS ARİFOĞLU • Gönül ve kültür hafızamıza kazınan Türkistan şehirleri: Buhara, Semerkant ve Kaşgar • 100 •

ERKAN GÖKSU • Kaşgar bilgeleri: Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud • 104 •

HAŞİM ŞAHİN • Türkistan'ın pîri: Hoca Ahmed Yesevî • 110 •

HÜLYA KASAPOĞLU ÇENGEL • Uygur edebiyatı • 113 •

ERHAN AYDIN • Uygur Yazıtları • 118 •

ALİ BİLGENOĞLU • Bir ıslah tedbiri olarak Usul-i Cedit ve Gaspıralı İsmail Bey • 122 •

KEMAL RAMAZAN HAYKIRAN • Türkistan'dan Anadolu'ya çalınan maya • 125 •

DURSUN ÇİÇEK • Hikmet Dağı Yusuf Has Hacib Anlayış ve Uyanış • 127 •

SABİHA İCLAL TİRYAKİ • Suhûnet • 132 •

DOSYA

ERHAN AYDIN*

Uygur Yazıtları

> *Uygur yazıtları, yalnızca Uygur tarihine değil, tüm Türklerin sekizinci yüzyıl öncesi tarihine ışık tutacak kadar değerlidir.*

Köktürklerden sonra İç Asya bozkırlarına egemen olan Uygurlar da tıpkı Köktürkler gibi kendinden sonra gelen nesillere hitaben yazıtlar bırakmıştır. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında, *Uygur* adı; bir kez *On Uygur* ve dokuz kez de *Uygur* olmak üzere toplam on kez tespit edilmiştir. Bu on tanık içerisindeki en eski kayıt, Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırında bulunmaktadır: *Anta sünüşdüm süsin sançdım içikigme içikdi bodun boltı ölügme ölti seleŋe kudı yorıpan karagan kısılta evin barkın anta buzdum <...> yışka agdı uygur éltever yüzçe erin ilgerü tezip bardı* "Orada savaştım. Askerlerini mızrakladım. Tâbi olanlar tâbi oldu, halk oldu. Ölenler öldü. Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını orada dağıttım <...> (ormanlı) dağlarına tırmandı. Uygur ilteberi yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçıp gitti."

Tarihî ve çağdaş kaynaklarda *Uygur* adının anlamı ve kökeni hakkında türlü görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te "Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn, Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bunlar kendi kendilerine geçinir, başkasının yiyeceğine muhtaç olmaz; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilir." der. Ebu'l-Gazi Bahadır Han ise *Şecere-i Terākime*'de *Uygur* adının yapışmak fiilinden yapıldığını ve anlamının 'yapışır' olduğunu ifade eder.

Taş veya kayalar üzerine duygu ve düşüncelerin aktarılması hem gelenek hem saygınlık göstergesi, aynı zamanda bir tür tarih kitabı olarak önceki dönemlerde neler yaşandığının ifade edilmiş olması bakımından önemlidir ve Uygurların da bu uygulamayı devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Köktürklerin yönetimi sırasında Uygur yazıtları hakkında açık bilgi bulunmamakla birlikte, Uygur Kağanlığı dönemindeki yazıt külliyatı hakkındaki bilgiler yeterlidir. Çünkü Uygur Kağanlığı döneminden kalan Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları, kağanlık yazıtları olarak değerlendirilmektedir.

Uygurlardan kalan yazıtların hangileri olduğu konusu ciddi tartışmalara sahne olmuştur. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarının dışında kalanların Uygur dönemi yazıtları olarak değerlendirilmesinin dayanak noktası, Uygurlara ait olduğu yönünde genel kanaat bulunan damgalardır. Uygur yazıtları şunlardır: Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Karı Çor Tegin (Xi'an), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-uul. Bu on bir yazıttan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtlarını kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarını ise şüpheli olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

Yukarıda anılan on bir yazıtın dışında, Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde de ele geçmiş yazıtlar bulunmaktadır. Özellikle, Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi)'ın Turfan kenti yakınlarında bulunan Yar-gol'daki mağara duvarı yazıtları, ilk bulunanlardandır.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde ele geçen yazıtlar şöyle sıralanabilir: Karı Çor Tegin (Xi'an), Cimsar (Yemiş Tutuk), Çagan Obuga (Yorçı), Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki Yazıt I (Kutlug Kunçuy), Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki Yazıt II (Śāriputri / Saripu), Yar-gol, Kumtura I, Kumtura II, Hoten Çubuğu.

Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtının, Uygur şehzadesi adına dikildiği belirtildiği için Uygurlara ait olduğunda ve Uygurların söz varlığını yansıttığında kuşku bulunmamaktadır. Bu yazıt dışındakilerin Uygurlar tarafından yazıldığı veya tesis edildiği belirsizdir.

Aşağıda, Uygur yazıtları hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır:

1. Tes Yazıtı

1976 yılında Moğolistan'ın Hovsgöl eyaletinde, Tes Irmağı'nın kuzey kesiminde, Tsagaan-uul kasabası yakınlarında toprağa gömülü hâlde bulunmuştur. Yazıtın batı yüzünde 6, kuzey yüzünde 5, doğu yüzünde 6 ve güney yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satır bulunmaktadır. Satırların baştan ortaya kadar olan bölümü aşındığı için yazıtın okunabilen yerleri, satırların son bölümüdür. Yazıtta, Tariat ve Şine Usu yazıtındakine benzer bir damga bulunmakta olup bugün Moğolistan Arkeoloji Müzesinde korunmaktadır. Yazıtta on iki hayvanlı takvim marifetiyle herhangi bir tarih kaydı bulunmadığı için yazıtın dikildiği tarih tartışılmıştır: Ancak genel kanaat, 750 yani Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor zamanında dikilmiş olduğu yönündedir.

GURVALJİN-UUL YAZITI

2. Tariat (Terh) Yazıtı

Moğolistan'ın Arhangay eyaletinin Tariat bölgesinde, Terh Irmağı vadisinde toprağa gömülü olarak bulunmuş ve üç parçadan oluşan yazıt ile kaplumbağa biçimli altlık, bugün Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'daki Moğolistan Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır. Yazıt doğu ve batı yüzünde 9, güney ve kuzey yüzlerinde 6, kaplumbağa altlıktaki tek satırla birlikte toplam 31 satırlık Türkçe metinden oluşmaktadır. Çince bölüm bulunmayan yazıtın kaplumbağa biçimli altlığındaki cümle şöyledir: *Bunı yaratıgma böke tutum* "Bunu yapan Böke Tutum'(dur)." Yazıt, *Teŋride Bolmış El Etmiş Bilge Kagan* unvanıyla bilinen Moyan Çor adına yazdırılmış ve diktirilmiştir. Yazıtın 753 yılında yazıldığı bilgisinin genel kanaat olduğunu ifade etmekte yarar bulunmaktadır. Doğu yüzünün ilk satırında Yollug Kağan ve Bumın Kağan adlarından söz edilmiş ve üç kağanın 200 yıl hüküm sürdüğü anlatılmıştır: *Yol<l>ug kagan <...> Bumın kagan üç kagan olurmış éki yüz yıl olurmış* "Yollug Kağan <...> Bumın Kağan (bu) üç kağan tahta oturmuş, iki yüz yıl hüküm sürmüşler." Satırda açıkça görüldüğü gibi Yollug Kağan ve Bumın Kağan'dan başka, üçüncü bir ad bulunuyor olsa da, ne yazık ki okunamamaktadır. Eğer, ortada adı yazılı olan kişi İstemi bile olsa, adının Bumın Kağan'dan önce yazılmış olması mümkün değildir. Çünkü İstemi, Bumın Kağan'ın kardeşidir. Bu cümleyle ilgili değinilmesi gerekli bir başka konu da Yollug Kağan'ın kim olduğudur. Bu adın, II. Köktürk Kağanlığı'nın ünlü yazıtlarında geçmeyip Uygurlardan kalan bir yazıtta geçmesi şaşırtıcıdır. Asıl can alıcı soru ise, Yollug Kağan, Köktürklerin kuruluşunda bu kadar önemli idiyse büyük kağanlık yazıtlarında adı neden anılmadı? Köktürk yazıtlarında adı geçmemişken Uygurlar bu kağanın adını nereden biliyordu? Görüldüğü gibi özelde Tariat yazıtı, genelde ise Uygur yazıtları, yalnızca Uygur tarihine değil, tüm Türklerin sekizinci yüzyıl öncesi tarihine ışık tutacak kadar değerlidir. Başka yazıtlarda geçmeyen bazı sözcükler, askerlikle ilgili terim ve unvanların çokluğu ve bunların yalnızca bu yazıtta yer almış olması, Tariat yazıtının değerini artırmaktadır. Yazıtın bir önemli tarafı da Moyan Çor'un, kendine bağlı boyları, oğullarına nasıl pay ettiğinin anlatılmış olmasıdır.

3. Şine Usu Yazıtı

Uygur yazıtları içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olan yazıt, 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzeybatı Moğolistan'da, Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. 3 m 80 cm yüksekliğinde olan yazıt, dört köşeli granit taştır. Çince bölüm bulunmayan taşın dört yüzü de Türk runik harfleriyle kaplı olup yazıtın kuzey yüzünde 13, doğu yüzünde 12, güney yüzünde 15, batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır. 747-759 yılları arasında kağanlık tahtında bulunan Moyan Çor tarafından 759 yılında yazdırılmış ve diktirilmiştir. Yazıt bugün, ilk bulunduğu yerde, Arhangay eyaletinin Mogoyn Şine-Us adlı bölgesinde iki parça kırık vaziyettedir. Kuzey yüzünün 4. satırında Kıpçakların adının geçtiği iddiasıyla, yazıt birçok çalışmaya konu olmuştur. Ancak bu satırdaki boşlukların türlü harflerle doldurulması sayesinde hayalî bir *Kıpçak* okuması yapılmıştır. Satır şöyledir: *Tür[ük kaga]n çak elig yıl olurmış* "Kök Türk kağanı zamanında elli yıl tahtta oturmuş." Yazıtın en çok zarar görmüş olan batı yüzünde, özellikle An Lushan isyanı ve isyanda Uygurların Çin'e yaptığı yardımlar konusunda bilgi bulunduğu tahmin edilebilse de kesik kesik cümlelerden sağlıklı bilgi elde etmek güçtür.

4. I. Karabalgasun Yazıtı

Yazıt, üç dilli (Türkçe, Soğdca ve Çince) olup yazıtın Soğdca ve Türkçe yüzü epeyce tahrip olmuş, Çince yüzü ise öteki iki yüze göre daha sağlam kalmıştır. Yazıtın sağ tarafında 31 satırlık Soğdca bölüm, sol tarafında ise 19 satırlık Çince bölüm bulunmaktadır. Yazıtın en kötü durumda olan bölümü Türk runik harfli eski Türkçe metindir. Uygur Kağanlığı'nın geç dönem metinlerinden sayılan yazıt, 1889 yılında N. M. Yadrintsev tarafından bulunmuştur.

5. Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları

Hoyto-Tamır veya Moğolca söyleyişle Tayhar-Çuluu yazıtları, Moğolistan'ın Arhangay eyaletinin İhtamır adlı bölgesinde bulunmaktadır. Bu büyük kaya kütlesi üzerinde, bölgede yaşamış veya oradan geçmiş halklar tarafından türlü alfabelerle yazılmış metinler bulunmaktadır. Bu alfabelerden bazıları şunlardır: Türk Runik, Uygur, Soğd, Phags-pa, Moğol, Tibet, Arap vs. Hoyto-Tamır kayasındaki Türk runik harfli metinler ilk kez, W. Radloff tarafından 1895 yılında yayımlanmıştır. Bu metinler, Hüseyin N. Orkun, P. Aalto, H. Perlee, E. Rintchen, Osman F. Sertkaya, S. Harcavbay, A. Badam ve bu satırların yazarı tarafından yayımlanmıştır. Kayanın çeşitli yerlerine yazılmış Türk runik harfli yirmi bir Türkçe metin bulunmaktadır.

6. Sevrey Yazıtı

Yazıt, Güney Moğolistan'da, Ömnogov eyaletine bağlı Sevrey adlı bölgede ele geçmiştir. İlk bulunduğunda, taşın çok kötü durumda olduğu bilinmektedir. Taşın aynı yüzünde hem Soğdca metin hem de Türk runik harfli metin bulunmaktadır. Uygur Kağanlığı dönemi yazıtlarından olduğu genel kanaat olup Türk runik harfli bölümünde ne yazık ki ancak bir iki sözcük seçilebilmektedir. Bu nedenle de yazıtta nelerden söz edildiğini anlamak mümkün değildir.

7. Karı Çor Tegin (Xi'an) Yazıtı

2012 yılının sonlarında Tang Hanedanlığı'nın başkenti, eski adıyla Chang'an (長安), şimdiki adıyla Xi'an (西安)'de, 222 Çince karakterden oluşan Çince bir metin ile 17 satırdan oluşan Türk runik harfli eski Türkçe kısa bir metin içeren bir mezar taşı bulunmuş ve Büyük Tang Batı Pazarı (Datang xishi 大唐西市) Müzesinde koruma altına alınmıştır. Mezar taşının 795 yılında hazırlandığı, Çince bölümden anlaşılmakta olup Türkçe metinde geçen domuz yılı da 795 yılını göstermektedir. Mezar taşının sahibi Karı Çor'un, Uygur kağanı Moyan Çor'un torunu olduğu, Çince bölümde ifade edilmiştir. Böylece Karı Çor Tegin, Moyan Çor'un, An Lushan isyanını bastırmak üzere Çin'e gönderilen ordunun başında bulunan oğullarından Çavış Tegin'in oğlu olmaktadır. Karı Çor'un babası olan ve Tariat yazıtında adı çavış senün 'General Çavış' olarak geçen kişinin, Moyan Çor'un ikinci oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Tang Hanedanlığı hükümdarı Tang Dezong (唐德宗) (779-805) tarafından hazırlanan mezar taşının Türkçe bölümünde Karı Çor Tegin'in soy kütüğü verilmiştir. Çince bölümde ise, Karı Çor Tegin'in Tang Hanedanlığı yönetiminde sol kuvvetler komutanı olduğu ve on dokuz yaşında iken hastalanarak vefat ettiği bilgisi kayıtlıdır. Çince ve Türkçe metnin birbirinin çevirisi olmadığını da eklemek gerekir. Bu kısacık Türkçe metin, hem eski Türkçe

döneminin söz varlığına yaptığı katkılar hem de An Lushan isyanında Uygurların Çin'e yaptığı askerî yardımlar bakımından değerlidir.

8. Suci Yazıtı

1900 yılında G. J. Ramstedt tarafından, kuzey Moğolistan'da bulunan 11 satırlık yazıtın ilk dokuzu aşağıdan yukarıya, 10 ve 11. satırlar ise sağdan sola doğru yazılmıştır. Yazıtın bugün nerede olduğu bilinmemekte, ancak Ramstedt'in verdiği fotoğraftan yararlanılabilmektedir. Yazıtın tarihlendirilmesi konusu karışıktır. Yazıt üzerinde ilk çalışanlar, Yenisey bölgesi yazıtı olduğunu öne sürmüşse de yazıtın Uygur Kağanlığı'nın son dönemlerinde Kırgız asıllı bir kimse tarafından yazdırılıp diktirildiği genel kanaattir. Yazıttaki Mani dinini çağrıştıran bir iki sözcükle birlikte, yazıtın bulunduğu yer de dikkate alındığında Yenisey bölgesi yazıtlarından olmadığı açıktır.

9. II. Karabalgasun Yazıtı

Yazıt, tarihî Karabalgasun kentinin 8 km. kuzeyinde bulunmuş olup bugün Ulan Batur'daki Arkeoloji Müzesinin önünde dikili olarak durmaktadır. Yazıtta on iki satırlık Türkçe metnin dışında iki de damga bulunmaktadır. Yazıtta, Uygurlara aidiyeti konusunda emin olunan herhangi bir damga bulunmasa da genel kanaat, Uygur dönemi yazıtlarından olduğu yönündedir. Yazıtta satırlar kısa kısa olup kahramanın, Kunç veya Ukunç adlı bir askerî yetkili olduğu anlaşılmaktadır.

10. Arhanan Yazıtı

Yazıt, Moğolistan'ın Bulgan eyaletinde Arhanan Dağı civarında bulunmuştur. Üç satırlık metnin bulunduğu kayadaki damgaların büyük bir bölümünün Uygurlara ait olması ve harf karakterleri göz önüne alındığında, yazıtın Uygur dönemi yazıtlarından olduğu öne sürülebilir. Kaya yazıtındaki *ėki kaya teg bek bolzun* "iki kaya gibi sağlam olsun!" ve *kaya teŋriken kutlug boluŋ* "Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!" esenlik dileme cümleleri hayli ilgi çekicidir.

11. Gurvaljin-Uul Yazıtı

Yazıt, Bulgan eyaletine bağlı Gurvanbulag bölgesinde, Gurvaljin-Uul'da bir kaya üzerinde tespit edilmiştir. Yazıtta, açıkça okunabilen iki sözcük ve bir çekimli fiilden oluşan tek satır bulunmaktadır. Ayrıca, yazıtın bulunduğu kayada Uygurlara ait iki de damga vardır. Yazıtın metni şöyledir: *Teŋri kulı bitidim* "Tanrı kulu yazdım."

DİPNOT

* *Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.*